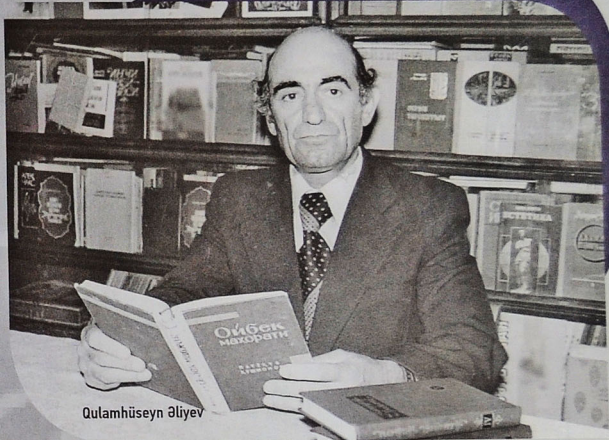

NƏSİMİ VƏ ÖZBƏK ƏDƏBİYYATI

Seyid İmadəddin Nəsimi insan ucılığı və gözəlliyinin böyük tərənnümcüsü kimi şöhrətlənmiş mütəfəkkir şairdir. Bu cəhətdən onun idealları dünyanın bir çox görkəmli humanist şair və filosoflarının yaradıcılığı ilə yaxından səsleşir. Nəsiminin özbək, türkmən, tatar, qazax, uyğur, türk, fars-tacik ədəbiyyatına təsiri xüsusi tədqiqat mövzudur. Hələ sağlığında Türkiyədə, İraqda, Suriyada, xüsusən, Hələbdə şairin şeirlərinin alyazması geniş yayılmışdır. Xətai, Füzuli, Həbib və digər Azərbaycan şairlərinin Nəsiminin ədəbi irsindən faydalandıqları kimi, böyük özbək şairlərindən Lütfi, Navai və başqaları da bu ədəbi təsirdən kənar qalmamışdır. Əlişir Nəvai (1441–1501) Nəsiminin yaradıcılığına böyük maraq göstərən dahi özbək şairidir. O, öz əsərlərində dəfələrlə Azərbaycan şairlərindən Xaqaninin, Nizaminin, Nəsiminin, Şah Qasım Ənvərin və başqalarının adını çəkir. Türk dilində divan yaradan Nəsimi və Lütfi kimi sələflərinin bədii irsi Nəvainin ədəbi fəaliyyəti üçün bir hazırlıq məktəbi olub. O, "Nəsimiül-məhəbbət" və "Haləti-pəhləvan Məhəmməd" adlı əsərlərində ana dilində yaxşı şeirlər yazan Nəsimini böyük hörmətlə təqdir edir ki, bu da Azərbaycan şairinin yaradıcılığına dərin bələd olduğunu göstərir. "Haləti-pəhləvan Məhəmməd" Nəvainin bi-

Qulamhüseyn Əliyev

oqrafik mövzuda yazdığı əsərlərindən biridir. Bu əsərdə "Küştügir" təxəllüsü ilə şeirlər yazan Məhəmməd Pəhləvanın Sultan Hüseyn Bayqarayə və şəxsən Nəvainin özünə bəslədiyi dostluq münasibətlərindən bəhs olunmuşdur. Nəvai yazır ki, iti hafizəsi və gözəl hazırcavablığı ilə Məhəmməd Pəhləvan hamını heyran qoyurdu. O yazdığı şeirlərə özü musiqi bəstələyir, məlahətli səsle oxuyur, eyni zamanda, saray üçün qüvvətli güləşçilər hazırlayırdı. Xorasan-da, Səmərqənddə, İraqda, Yaxın və Orta Şərqlərdə onu böyük hörmət və məhəbbətlə qarşılayırdılar.

Əlişir Nəvai yazır: "Bir dəfə mən möhkəm xəstələnmişdim. Məhəmməd Küştügir hər gün mənə baş çəkmək üçün yanıma gəlirdi. Bir gün o soruşdu ki, kim daha yaxşı yazır, sən kimi daha çox bəyənişən?"

Mən dedim:

– Mövlana Lütfi hamı tərəfindən bayanılır... o, söz mülkünün soltanıdır.

O dedi:

– Nə üçün Seyid Nəsimini demədin?

Mən cavab verdim:

– Yadıma düşmədi, yadıma düşdüğü təqdirdə belə, Seyid Nəsiminin nəzmi başqa cürdür. O, bizim şeirlər kimi yazmamışdır. O, əsl təriqət şeirləri yazır və həqiqəti təqdim edir. Bu sualı verməkdə sənin məqsədin dünyəvi şeirlər yazanları soruşmaq deyildimi?

Pəhləvan etiraz etdi və istehza ilə dedi:

larımız yoxdur. Təqlid əhli şairin məzhəbində qüsur olduğu iddiası ilə onu şahid etdirdi, dərisinin soyulmasına hökm verdilər. Nəvayiə görə, Nəsimi dərisi soyularkən aşağıdakı şeiri demişdir:

**Qiblədir yüzün, nigara, qaşların mehrablar,
Surətin müşəf, vəli xalü-xətin erablar.**

Şeirin axırncı beytini belə təqdim edir:

**Ey Nəsimi, çün müyyəssər boldu iqbalı-vüsal,
Qoy dərini soysa soysun bu pəlid qəssablar.**

Əlbəttə, Nəsiminin faciəli ölümü haqqında sayısız-hesabsız rəvayətlərə nəzər yetirsən, Nəvainin də öz fikrində haqlı olub-olmaması məsələsi tədqiqatın diqqət mərkəzində durmalıdır. Nəsiminin ölüm ayığında məhz hansı şeiri yazdığı, hansı sözü dediği orta əsrlərdən bəri dondan-dona girmiş rəvayətlər formasında zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Nəvai şöhrətli bir şair kimi tanınarkən Nəsiminin ölümündən 50 ilə yaxın bir vaxt keçirdi. Bu isə zaman etibarilə çox uzaq müddət deyildir. Nəsiminin ölümü haqqında Nəvai daha çox şey deyə bilərdi. Nəsiminin günahsız ölümü—uğrunda mübarizə apardığı ideyanın daha geniş təbliğinə səbəb olmuşdu. “Ənəlhəqq” ideyası Herat ədəbi mühitinə də təsir göstərmişdi. Şair və fəzil insan Məhəmməd Küştüqiri də Nəsimiyə bağlayan həmin bu ideya idi. Nəsimi “pəlid qəssablar” tərəfindən dərisinin soyulmasına razı olub, ancaq əqidəsi və məsləkinə toxunulmasına imkan verməyib. Bu isə orta əsrin teokratik ağalığına qarşı açıqdan-açığa meydan oxumaq idi.

Orta Asiya, xüsusilə özbək ədəbiyyatında Nəsimi yaradıcılığına bəslənən böyük ehtiramı digər ədəbi mənbələrdə də görə bilərik. Əlişir Nəvainin məktəb dostu Sultan Hüseyn Bayqaranın Nəsiminin faciəli ölümü haqqında ətraflı məlumatı olub. Onun şəxsi tapşırığı ilə “Məcəlisül-üşşəq” adlı bir əsər yazılmışdır. Bu əsərdə “haqq aşığı” Nəsimi haqqında ayrıca danışılır. Əmir Kəmaləddin Hüseyn tərəfindən yazılan “Məcəlisül-üşşəq” əsəri Sultan Bayqaraya təqdim edilib. Professor Mirzağa Quluzadənin həmin əsərdən misal gətirdiyi bir parçada Nəsimi haqqında oxuyuruq: “Nəsimi nəfəsindən gələn nəsimləri qoxulayan Əmir Seyid İmadəddin Nəsimi adı ilə məşhurdur. Qərbi bir aşiq ... idi.

Cavanlıqda aşiq olmuş, bilikli və incə sözləri dərk edən bir adam idi... şairin sözünü anlamadılar. Onu cəzalandırmaq istədilər. Hələbdə zahiri üləmadan bir münkir ondan soruşdu: “Bu cavanın üzündə nə görürsən ki, bu qədər həyəcan və məstlik göstərirsən?” Cavab verdi ki, onun üzünün aynasında haqqın (Allahın) surətini müşahidə edirəm. Münkir dedi: “Biz də o cavanı görürük, bəs nə üzün o surət bizim gözümüzdə görünmür”. Şair söylədi: “Bu dövlət quşu sizin qabiliyyətinizi özünə yuva etmədi...”

Nəsimi yaradıcılığı ilə yaxından tanış olan özbək şairlərindən biri yuxarıda adını çəkdiyimiz Mövlana Lütfidir (1366–1465). Əlişir Nəvainin dediyinə görə, müasirləri içərisində çiğatay türkcəsində ən yaxşı şeirlər yazan Lütfi olmuşdur. Nəvai onu “söz mülkünün sultanı” adlandırır. Bildiyimiz kimi, Füzuli də onun:

“Ey əzəldən tə əbad könlüm gıffırtarın sənin”, – misrası ilə başlayan qəzəlinə təxmis yazmışdır. XIX əsrin ikinci yarısında Lənkəranda “Fövcül-füsəha” ədəbi məclisinin üzvlərindən İsmayıl Qasirin də Lütfinin “Xah inan, xah inanma” radifli qəzəlinə nəzirəsi vardır. Məlum olan başqa çoxlu faktlar göstərir ki, özbək şairi Lütfinin də şeirləri Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Lakin Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının ədəbi mühitində insan gözəlliyinin daha dolğun tərənnümü bilavasitə Nəsiminin adı ilə bağlıdır.

İnsana hörmət və məhəbbət təlqin etmək başari bir duyğudur. Nəsiminin yaradıcılığında insana bəslənən məhəbbətin zamanəsi ilə bağlı ictimai-siyasi-fəlsəfi kökləri vardır. Onun təbliğ etdiyi ideyalar sərhədləri aşmış, ölkələri fəth etmiş, özünə tərəfkeşlər tapmışdır. Mövlana Lütfi Orta Asiyadan Nəsiminin səsinə səs verərək insanı “yer üzünü Allah” kimi tərənnüm edən sənətkarlardan biridir. Lütfi də Nəsimi kimi insanı varlığın anası, həyatın yeganə yaradıcısı hesab edir. “Hər dəfə səni baxarkən ah çəkirim, səni görən kimi “Allah” deyiram” – deyir.

Lütfi yaradıcılığında Nəsimi ilə ideyaca səsleşməni doğuran səbəb tarixi şəraitin özü idi. Höte Şiller haqqında danışıarkən deyirdi ki, “onda toxunduğu bütün şeyləri nəcibləşdirmək istedadı var”. Bu sözlər Nəsimi haqqında da deyilə bilər. Müstəbid əmrlər və hökmdarlar insan cəsədlərindən ehramlar düzəldirdikən Nəsimilər, Lütfilər “insana məhəbbət” ideyasını təbliğ edirdilər. Şəhruxun nə Uluqbəyin sarayını tərk edərək Kırımı və Azərbaycana səyahətə çıxan Lütfi çox güman ki, elə həmin vaxtlar hürufi ideyaları ilə daha yaxından tanış olmuşdur. Nəsiminin yaradıcılığında insan və onun sonsuz gözəlliyinin tərənnümü zahiri və öləri xarakter təşkil edir. Məhəbbətin böyük gücünə əmin olan orta əsr humanist şairləri kimi Nəsimi də bu fikirdə idi ki, məhz məhəbbətin qüdrəti sayəsində insan yer üzünü xoşbəxt bir diyara çevirəcəkdir. Xeyrixah əməllər müjdəçisi insanı layiq olduğu yüksəkliyə qaldırmaq kimi ictimai borcundan şəərəflə çıxan müəllif insanın vəsfində onu günəşlə, “Quran”ın ayaqları ilə müqayisə edir, üzünü “surəti-rəhman” adlandırır.

**Üzünü surəti-rəhman oxurlar,
Xəttini sünbülü-reyhan oxurlar.
Əzəldən çün üzündür Misri came
Üzünü sərbəsar quran oxurlar.**

Özbək şairi Lütfi də insanın gözəlliyi heyran qalmaq keyfiyyətini məhz Nəsimi epitetləri ilə qələmə alır. Şair sutək içmək istədiyi bu gözəlliyi “dirilik suyu” adlandırır. Bu sifətlərlə sən “surəti-rəhmansən” – deyər insana müraciət edir.

**Qanmam neçə kim baxsam sənin hüsnünə billah,
Su tək içməli dərman kim, çeşməyi heyyənsan.**

İstər ideya, istərsə bədii təsvir vasitələri cəhətdən Nəsimi və Lütfi yaradıcılığında bir-birilə səsleşən şeirlər çoxdur. Bütün bunların bütövlükdə xüsusi tədqiqata ehtiyacı var.

Nəsiminin və Lütfinin yaradıcılığında üslub və forma cəhətdən bənzərlik bəzən onları bir-birindən fərqləndirməyi belə, çətinləşdirir. Vahid transkripsiyaya əsasında yazdığımız aşağıdakı şeirlərin məqəllərindəki təxəllüs göstərilməyə, az qala onların eyni sənətkar

tərəfindən qələmə alındığını etiraf etmək məcburiyyətində qalarıq.

**Nəsimi:
Dodağın qandına şəkər
dedilər.**

**Cani-şirina gör nələr
dedilər.**

**Dedilər kim, dəhani yaxdur
anın,**

**Bixəbarlar əcab xəbər dedilər.
Can demişlər dodağına hel-hel.
Bu sözü gör nə müxtəsər dedilər.**

**Şama bənzətədlər qara saçını,
Arizinə nurinə səhər dedilər.
Şəbi-yəlda durur saçın gəcəsi,
Surətin badrinə qəmər dedilər.
Ey Nəsimi, mühiti-azamsan
Gərci əlfazına göhər dedilər.**

**Lütfi:
Püstədək ağzına şəkər dedilər
Qeyb sirrini nə müxtəsər dedilər.
Dedilər arizini ay ilə gün,
Tanrının nurinə nələr dedilər?
Yüzün əlində qiyaməti görüb
Cəmiüş-şəms vəl-qəmər dedilər.
Qılğucu var demişlər ağzını,
Gör ki, yox yerdə nə xəbər dedilər.
Vəşfi zülfünlə ruha təşadilər,
Hər neçə şəm ilə səhər dedilər.
Tut qulaq Lütfinin ibarətinə,
Kim, onun ləfzina göhər dedilər.**

Nəsimi və Lütfi yaradıcılığında bu qəbildən olan “Ləylətül-qədrin səvadi zülfü-nurtabindədir” – mətləli qəzəlləri, “Susadı” radifli, habelə başqa şeirləri də misal göstərmək mümkündür. Bu şeirlərdə istər məzmun, istərsə forma cəhətdən bir-birini tamamlayan xüsusiyyətlər çoxdur. Qafiyə və radiflərindəki oxşarlıqdan başqa, diqqət yetirilərsə, məzmun, ümumi ahəng, təsvir vasitələri etibarilə də bir-birilə yaxından səsleşən belə nümunələr bizə orta əsrlərdə görkəmli sənətkarların mövcud çətinliklərə baxmayaraq, bir-birindən yaradıcı şəkildə faydalandığını göstərir.

**Nəsimi:
Ləylətül-qədrin səvadi zülfü pürtabindədir
Vəzzühənin afitabı üzü məhtabindədir.
Ey xumarlı gözələrində fitnəyi uyur sanan,
Gözələri şol fitnədir kim, fitnəsi xabindədir.
Zülhayat oldu labindən Xızrə İsa layamat,
Gör bu qüdrət möcüzü kim, ləli sirabindədir.**

– Heç rəvayət ki, Seyid Nəsiminin yanında Lütfiyə üstünlük verəsən. Halbuki Seyid Nəsiminin şeirləri zahirən məcazi olsa da, mənə etibarilə əsl həqiqətin yolunu vəsf edir. Bunu deyib mənim bu gün səhər tezdən yazdığım şeiri əzbərdən, özünəməxsus bir ahənglə axıra qədər oxudu. Şeirin məqtesində mənim təxəllüsüm var idi:

**Gər Nəvai gözəllərin vəşfi üçün çəksə çoxlu əziyyət,
Nə etməli, bəxti qaraya hər zaman kadardan pay düşür.**

Məhəmməd Pəhləvan mənim təxəllüsümü Nəsimi ilə əvəz etmişdi, əslində, bu əvəzetmə yerinə düşürdü. Nəvaidən çox Nəsimi uyğun gəlirdi...”

Ə.Nəvainin “Nəsimül-məhəbbət” adlı əsərində də Nəsimi haqqında məlumat verilmişdir. O, şairin poetik məharətini yüksək qiymətləndirərək yazır ki, Nəsiminin şeiri müqabilində şeir yazan-

Lütfi:

*Leylatül-meracının
şərhi saçı-tabindədir
Qabü-qöv-
seyin ittihadı qaşı
mehrabindədir.*

*Gözləri hər quşa uy-
kudin qoparır fitnələr.*

*Türfə məxmurakı, can-
dan fitnələr xabindədir.*

*Xızrının ayın yaşunmuş
göydan enməz həm Məsih,
Netsin ol möcüz bu dəm,
Yakuti serabindədir və s.*

Nəsimi və Lütfinin "Susadı" redifli qəzəllərində isə öz sevgilisi üçün darıxmış aşiqin vüsəl həsrəti və ürək çırpıntıları tərənnüm edilmişdir. İxtisarla verdiyimiz beytlərə diqqət yetirək.

Nəsimi:

*Labların şərbətinə çeşməyi-heyyan su-
sadı,*

Sulu incilərənə təşnə kimi can susadı.

*... Necə qəhr eyləyəsən, aşiqinə rəhm eylə,
Ki, sənin rəhmətinə aşiqi-heyyan susadı...*

Lütfi:

Dilbara, abi-həyat یرnin üçün can susadı.

Bağrım örtəndi dağına biryan susadı...

*Səlsəbilinin suyuna susayan əhli-əzab,
Xaki-payinə onuntək bu da heyran susadı.*

Nəsiminin fars dilində yazdığı "Bəhrül-əsrar" adlı bir qəsidəsi də vardır. Həmin qəsidə yubiley günlərində Azərbaycan dilinə tərcümə olunub. Nəsimi bu qəsidəni məşhur hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvinin "Dəryayi-əbrar" qəsidəsinə nəzərə yazmışdır. Nəsimidən sonra isə həmin qəsidəyə Əbdürrəhman Cəmi "Lüccatül-əsrar", Əlişir Nəvai isə "Təhfətül-əfkar" adlı nəzərə qələmə almışlar.

Əlbəttə, bu əsərlərdən misallar gətirib müxtəlif dövrlərdə yaşamış sənətkarların bir-birindən nəyi və necə öyrəndikləri haqqında söhbət açmaq mümkündür. Lakin biz faktları təqdim etməklə Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələrinin dərin köklərə malik olduğunu, həm də bu faktların tədqiqat üçün şəxsiz əhəmiyyətini bir daha qeyd etmək istədik. Doğrudur, Nəvai "Xəmsətül-mütəhəyyirin" və "Mühakimətül-lüğətəyi" əsərlərində yuxarıda göstərilən qəsidələr haqqında danışıq Nəsiminin adını çəkmir, lakin həmin qəsidələri müqayisə edərkən məlum olur ki, bu əsərlə ideyaya bir-birinə yaxın sənətkarların gələcək nəslə mənavi vəsiyyətnaməsi kimi səslənir.

Xüsusilə Nəsiminin "Bəhrül-əsrar"ı ilə Nəvainin "Təhfətül-əfkarı" ruhan bir-birinə çox yaxındır. Özbək şairinin Azərbaycan ədəbiyyatına və onun qüdrətli sənətkarlarının yaradıcılığına dərinləndirən baladliyi Ə.Xaqaninin "Qəsideyi-şiyyasi"na yazdığı nəzirdə də aydın görünür. Bildiyimiz kimi, Əmir Xosrov Dəhləvi də öz qəsidəsini Xaqanidə olduğu kimi "Miratüs-səfa" adlandırmışdır. Onlardan sonra isə Ə.Cəmi "Calair-ruh", Ə.Nəvai isə "Nəsimül-xüld" adlı nəsire qəsidələrini yaratmışlar. Nəvai "Mühakimətül-lüğətəyn" də bu barədə maraqlı izahat vermişdir. Çox təəssüf ki, Ə.Xaqani yaradıcılığının gözəl tədqiqatçısı olan M.Sultanov Xaqaninin "Miratüs-səfa" qəsidəsinə nəzərə yazan bir çox şairin adını çəkdiyi halda Ə.Nəvaini xatırlatmır. Halbuki Ə.Nəvai öz əsərlərində dəfələrlə Xaqani Şirvani haqqında ehtiramla danışır. Onu "xəllaqçül-məani", "nəzm bağçasının xoş nəğməkəri" adlandırır.

“Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin tarixində Nəsimi xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu mərhələdə Nəsiminin mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün xüsusi tədqiqata böyük ehtiyac vardır. Şərq ədəbiyyatında "Nəsimi" adı fədakarlıq rəmzi kimi dillər əzbəri olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Ürgəncli Əsiri adlı bir özbək şairi 1775-ci ildə Nəsimi haqqında ayrıca dastan yazıb. Çox maraqlı və orijinal məzmunu malik bu dastanın əsl özbək folklorşünası mərhum Hadi Zərifovun şəxsi kitabxanasındadır.

Poemanın "Nəsimi" adlandırılması özbək alimləri arasında bir qədər şübhə doğurmuşdur. Ədalət naminə demək lazımdır ki, bu dastanda təsvir olunan hadisələr tamamilə Nəsiminin həyatı ilə əlaqədar məsələlərlə səsleşir. Xüsusilə Teymurilərin hürufilərə münasibəti poemada öz aydın bədii ifadəsini tapmışdır.

Nəsimi ideyalarının nəci təsirini XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış özbək şairi Babarəhim Məşrəbin də yaradıcılığında görürük. Məşrəbin də taleyi Nəsiminin taleyi kimi olub. Gənc yaşlarından Xocənd, Daşkənd, Səmərqənd, Buxara, Bəlx və Hindistanı qarış-qarış gəzərək qələndər şair kimi şöhrətlənən Məşrəb yanıqlı qəzəlləri ilə könüllərə od-alov saçmış, insana hörmət və məhəbbət təbliğində ittiham edilərək ruhanilərin fitvası və Bəlx hakiminin hökmü ilə 1711-ci ildə Nəsimi kimi edam olunmuşdur.

Müxtəsər danışdığımız bu faktlardan belə bir nəticə çıxır ki, Nəsimi başarı ideyaların keşiyində matanətlə dayanacaq uğurlu bir şair kimi, Orta Asiya xalqları içərisində, xüsusilə onu başa düşən, ona ideyaya bağlanan şeir, sənət sahibləri arasında böyük məhəbbət qazanan şairlərimizdəndir.

Nəsimi poeziyasının özbək ədəbiyyatındakı güclü əks-sədası qədim və zəngin bir tarixə malik olan Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin ən maraqlı səhifələrindən birini təşkil edir. ♦

Qulamhüseyn Əliyev,

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
1975